

ДИСКУСИЈА

НИКОЛАЙ ТОДОРОВ

„Ще бъда кратък, защото искам да отправя едно пожелание към докладите на колегите Иваноски и Терзиоски от Македония. Аз нямам намерение да дискутирам изнесените от тях данни, нито да поема защитата на българските окупационни власти. Но не мога да отмина подхода на авторите, свързан с придаване на национална окраска на фашизма. Не съм съгласен с тяхното внушение, че българският фашизъм е имал специално отношение към македонското население. Като студент в Софийския университет, още през 1941 г. бяха приети за студенти голям брой младежи от Македония без никакви условия. Мнозина от тях се включиха в студентската антифашистка организация БОНСС. Покъсно, във Варненския затвор, където бяха събрани младежите от цяла България видях и такива от Македония, с които живяхме при ендакви условия. С някои от тях имах възможност да се срещна и след разгрома на фашизма като Димчо Беловски, Трпе Яковлевски и др. С Лазо Кулишевски прекарах година и половина в Плевенския затвор. По-късно се срещяхме с него и в Охрид, и в София. Казвам това за да подчертая, че нямаше разлика в отношението на фашистката власт към нас антифашистите, независимо откъде идвахме. Ето защо, не смятам за правилно да се търси национална окраска на преследванията на фашисткото българско правителство и с това да се обяснява „специалното отношение“ към населението в Македония. Фашизмът бе еднакъв навсякъде.“

* * *

Уважаеми академик Владо Стругар!*

Искам още веднъж да изкажа голямата си благодарност за поканата да участвуваме на конференцията в Подгорица „50 години от разгрома на хитлерофашизма“. Впечатлен съм както от съдържателната тематика, така и от широкото разнообразие на изказаните мнения. Дадох си среща ерудицията и желанието да се даде нов отговор на много стари въпроси. Активно и сполучливо бе участието на младата генерация. Обнадеждаващ е фактът, че тематиката за фашизма и неофашизма, за антифашистката съпротива предъгжава да предизвиква научен интерес.

Същевременно успяхме с редица колеги да поговорим за засилване на контактите и сътрудничеството с черногорските научни колективи и колеги.

Желая и на вас крепко здраве!

Академик Николай Тодоров

---

* Академик Николай Тодоров упутио је на овај начин ријечи искрене захвалности организаторима научног скупа у Подгорици.

СЛОБОДАН НЕШОВИЋ

На изванредно излагање мог уваженог пријатеља проф. др *Мирковића* имам само два-три амандмана.

Влада федералне Хрватске образована је у ослобођеном Сплиту тек 14. априла 1945.

Оно што ћу сада рећи први пут казујем на овом угледном скупу. Заинтересовао сам се због чега је до образовања владе дошло тек кад су били на окупу сви челни људи КП Хрватске, ХСС и СДС, они што су водили послове НОП-а под руководством КПХ и ЦК КПЈ. Они су имали могућност да образују владу у време када је и Србија добила први кабинет. Међутим, Фрањо Гажи, председник Извршног одбора ХСС, Фране Фрол, члан тог Одбора, повереник НКОЈ-а за судство, изјавили су ми да су они, руководство ХСС, инсистирали код маршала Јосипа Броза Тита у Београду да се мандат за састав владе повери њима а не др Бакарићу, пошто ХСС чини велику већину чланства у ослободилачком покрету федералне Хрватске. При томе позивали су се на Бакарићев говор на Другом заседању АВНОЈ-а, чији је фрагмент од интереса за ову тему. Мислим да га од речи до речи знам и данас. Поновићу шта је др Бакарић изјавио на пленарној седници Другог заседања АВНОЈ-а у Јају:

„Вијећници, нас вијећнике из Хрватске, који смо били на Првом заседању АВНОЈ-а били смо више представници српског покрета отпора у Хрватској него претставници Народно-ослободилачког покрета Хрватске. Данас се та ситуација измијенила. Данас и хрватске масе у читавој Хрватској судјелују у Народно-ослободилачком покрету. Данас можемо казати да и хрватски народ долази у ред оних народа који су својом борбом постигли право да сами одлучују о својој судбини. И ја као представник Народно-ослободилачког покрета Хрватске могу овдје да кажем да је хрватски народ пошао оним путем којим су пошли сви народи Југославије, путем који нам је указао друг Тито. (Колико се сећам, рекли су ми да је тада настао френетичан аплауз). Хрватски народ у својој борби види јамство за бољу и сретнију будућност. Он нема никакве везе са НДХ. Погрешно је, другови, кад се мисли да хрватски народ не воли Југославију. Напротив, он у демократској федеративној Југославији види своју домовину, своју братску заједницу са осталим народима...“

(Ова изјава др Бакарића у Загребу, прво преко *Вјесника* а потом и у илустрованој књизи *Прво и Друго заседање АВНОЈ-а*, у издању „Стварности“, када је директор био Иво Кошутић, грубо је фалсификована: све што је др Бакарић изјавио извитоперено је, речено је да су се и Хрвати дигли на устанак и да су у њему масовно учествовали од почетка. Кад сам скренуо пажњу др Бакарићу, с киме сам иначе био у директној комуникацији, он је све моје примедбе прихватио и у својој књизи *Друшћивене класе, нација и социјализам*, Загреб 1976, објавио интегрални текст из првог службеног издања *Прво и Друго заседање АВНОЈ-а*, које сам 1953.

године, приредио под општом редакцијом Моше Пијаде тако да је историјска истина добила потпуну рехабилитацију и у Хрватској.)

Фрањо Гажи, Фране Фрол, др Златан Сремец, Антон-Туна Бабић, стари Радићев посланик биран непрекидно на свим изборима од 1922. године, стварни лидер ХСС у Славонији, потврдили су ми да је др Бакарић рекао у Јајцу истину, али је намерно, политички срачунато, „заборавио“ да констатује да је НОП у Хрватској омасовљен сељацима Славоније који су припадали ХСС и СДС, а не КП Хрватске. Ми, ХСС и СДС, нисмо били комунисти, па према томе наши су људи чинили огромну већину у НОП Хрватске. Сам избор др Сремеца у Председништво АВНОЈ-а, на предлог Едварда Кардеља, доказ је тог признања. Природно, политички рад др Павла Грегорића у Славонији није био занемарљив јер је он имао и тамо извештан број способних партијских руководилаца. Међутим, сељачки народ Славоније кренуо је тек кад је видео да су се Туна Бабић и остали радићевци придружили партизанима (Филип Лакуш, Иван Гранђа, Јурица Драушник, Томо Чиковић, др Александар Кохаревић и други).

Наравно, захтев ХСС био је политички нереалан у тадашњем односу снага, када КПЈ није била спремна да ма са киме дели власт.

Желим да напоменем још једну ствар из времена образовања прве владе Хрватске. Др Раде Прибићевић био је министар грађевина у влади Тито–Шубашић, као Србин из Хрватске. Он је тада разрешен и на његово место постављен Стево Зечевић, Србин, сељак из Јагодње у Равним Котарима (Далмација). Србина у савезној влади морао је да замени Србин. То је била политичка аритметика. Др Раде Прибићевић је у Сплиту постао други потпредседник владе др Бакарића, а Фрањо Гажи се задовољио местом првог потпредседника хрватске владе. Због тога је ЗАВНОХ каснио са обрзовањем владе федералне Хрватске.

Још нешто треба рећи кад је о овим питањима реч.

У току рата и револуције Моша Пијаде, боравећи у Крајини, а то ће знати и друг Темпо, бавио се плановима аутономије Срба у Хрватској. Цртао је мапе српске аутономне покрајине у федералној Хрватској. Изишао је са својим предлогом пред Ј. Б. Тита. Наравно, било је тешко – како је то описивао Пијаде – јер је на тој територији спрска и хрватска популација измешана; границе, које је Моша обележавао на мапи, биле су врло вијугаве, испреплетане. Тито му је рекао да то напусти, јер за том аутономијом нема потребе. Видиш и сам – рекао му је Ј. Б. Тито – какве су ти ове линије, ко ће да их савлада. Све то неће моћи да се примени...

После тога Моша је све купио и цео свој немали труд поцепао.

Приметио сам тада да је то велика штета. Мада је за тај тренутак све то било можда ирационално, али се показало да би сви ти нацрти били, бар за историографију, од несумњиве вредности.

СВЕТОЗАР ВУКМАНОВИЋ ТЕМПО

Ми дискутујемо о нашем рату прије 50 година, а рат се води и данас, ту, пред нама, рат који је врло тежак за српски народ. Ја ове три године пишем из дана у дан о томе шта се дешава на нашим просторима. То повезујем и са прошлошћу нашом; видим, многе ствари се понављају. Ако се оно зове фашизам, шта је ово сад. Пишући анализирам шта је фашизам, шта је фашистичка Њемачка у току Другог свјетског рата користила, какве су јој методе и циљеви били, шта је хтела да оствари. Па повезујући питам: шта сад Америка хоће. Жалим што није изишла моја књига, премда је био завршен њен први дио марта 1993. године. Моја књига ту доста ствари покреће, па сам се надао да би, по објављивању, извазвала дискусију; желим свакако документовану расправу о предмету књиге.

По трећи-четврти пут на скуповима, као што је данашњи, запажам да још увијек влада фама да смо ми, у Југославији, користили баснословна средства америчке помоћи, те стога се снажно развили. Не може се негирати да смо се снажно развили. Под самоуправљањем створили смо индустријски развијену Југославију; и развили пољопривреду од оне пољопривреде која је на воловским таљигама била заснована када се на ралицама исхрањивало 75–80% нашег становништва. Управо, тад је 75% становништва живјело на селу и производило три пута мање него 25% градског становништва Југославије.

Споменух Америку од које смо за цело време преображаја наше привреде примили свега 400 милиона долара у годинама 1950–1954. Биле су три сушне године када је земља била и без хране два мјесеца. Ја сам тада руководио привредом, знам како је то изгледало. Блокада нам је била са свих страна; извана Југославија је била притиснута на свим својим границама..

Ја о томе у још необјављеној књизи пишем; говорим и о оном погрешно урађеном половином 60-тих година. Тада је Кардељ поцепео целу нашу самоуправну организацију која је имала за циљ да радника претвори у произвођача, да му не одређују зараду ни капиталиста, ни бирократа нити партијски секретар. И тако да коначно Партија одумре.

Међутим, онемогућени смо да то постигнемо. Прво је уклоњен Ђилас; зашто је уклоњен, то, у књизи, објашњавам. Па и Ранковић је уклоњен, и о томе пишем. Како је Благоје Нешковић уклоњен, не знам. Но и ја сам био уклоњен тада, нијесу ме позивали на састанке Политбироа иако сам био кандидат за члана овог највишег партијског тијела.

Милован Ђилас је био творац резолуције VI конгреса којим се Партија проглашава – Савез комуниста Југославије. Едвард Кардељ, међутим, успио је да се усвоји на VIII конгресу да се престане са расподелом према раду, да радник не буде произвођач већ најамник према држави. Кардељ је 1963. године мијењао Устав, тако да се власт налази у пре-

дузећима и у комунама; утолико одузимају право федерације. Потом је дошло до Устава из 1974. године, и до оне страшне позиције Србије.

Покушавам, у књизи, да такве одлуке објасним осврћући се и у даљу прошлост. Комунисти из Словеније и Хрватске, на примјер, тежили су од 1941. године да самостално одлучују; штавише, већ онда хтјели су да се одвоје од Комунистичке партије Југославије и да се директно везују са Коминтерном.

ЗОРАН ЛАКИЋ

У данашњем поподневном раду саслушали смо 18 реферата. Требало је још 10, осам референата нису дошли али су можда послали реферате, два референта из одређених разлога нијесу ту били поподне. Сад улазимо у најзанимљивију фазу скупа а то је дискусија. На крају дискусије одредили бисмо се према идеји која је данас изложена. Ријеч је о евентуалном документу који би овај скуп а не академије Српска и Црногорска усвојили или требало да усвоји као докуменат скупа. У нашем пословнику пише да дискусија треба да траје 3–5 минута. Дакле, нека буде до 5 минута, ни минут не можемо толерисати више. У дискусији могу да учествују само они који су благовремено пријављени и који су уврштени у програм. Ако евентуално буде и неких који нијесу у програму скупа о томе бисмо можда сјутра одлучили. Након ових кратких саопштења прелазимо на дискусију. Замолио бих да дискусију отвори академик Тодоров.

ДРАГОЉУБ С. ПЕТРОВИЋ

На овом научном скупу смо доста тога чули у сфери назначене научне теме, додуше и око ње. Имао бих много штошта да кажем, побуде су бројне поводом појединих сегмената наше теме. Овом приликом ћу само да акцентирам историјску личност, наводно једног од најистакнутијих Срба, генерала Милана Недића. Уопште узев, овом скупу недостаје приступ који у довољној мери говори и о квислинштву на српском простору.

Милан Недић је ушао у историју пре свега као председник квислиншке владе, а не као генерал. Уочи Априлског рата 1941. генерал Недић доспева под присмотру коју су наложили кнез Павле Карађорђевић као и влада Краљевине Југославије. После Априлског рата Недић добија од немачког окупатора „част“ да формира владу „народног спаса“. У науци није спорно да је у питању квислиншки апарат на тлу немачке окупационе зоне. На челу тог апарата био је један од најсервилнијих квислинга у окупираној Европи.

Први пример, који бих као карактеристичан навео будући да сам непосредни истраживач ратних збивања источно од Мораве. Учесник Народноослободилачког покрета је неког октобра 1942. убио потпоручника Српске државне страже Миливоја Јачинца. због тога је извршена одмазда како би се заштитио ауторитет Недићевих часника на начин како су заштићени били немачки војници. Измерено је да је убиство учињено у атару села Шарбановац те је зато побивено десет недужних сељака, а ово најмање село у читавом том крају (срез Књажевац) од 15 кућа оглобљено да плати 200.000 динара у корист породице погинулог потпоручника СДС Јачинца. Врх Српске православне цркве, ради се само о врху јер је део свештенства, познат је пример калуђерица Тимочке крајине, учествовао у Народноослободилачком покрету, солидарисао се са чином одмазде. У нишкој саборној цркви владика Јован држи службу божју у славу Миливоја Јачинца (Стрељани због мучког убиства потпор. Српске државне страже, лист *Ново време*, 10. новембар 1942.).

Пример следећи, командант Нишке команде области СДС шаље извештај Недићу 30. јуна 1942, који ће прочитати и Недићеве претпостављени. У извештају се хвали да су похватани извесни партизани и јатаци, док истовремено две бугарске дивизије са комплетним наоружањем „нису икога ухватили или убили“. Не каже се кога треба хватати или убити већ „икога“, што значи треба терором застрашити народ. Ни акција стрељања у Крагујевцу 1941. не би могла да буде изведена да Недићеве момци нису пазили да неко из реда побегне. Нити би „пето три“ било „прозвано“ да квислинзи нису читаву акцију сервилно извели.

Затим, на прошлогидшњем скупу „Пола века од ослобођења Србије“ у Београду аустријски колега Валтер Маношек је тврдио да је у Србији у односу на остале окупационе зоне у Другом светском рату најбрже решено питање Јевреја. Недић је био нарочито педантан да обезбеди спискове својим претпостављенима тако да је јеврејски проблем био лако решен.

Човек остаје збуњен пред запажањем да данас има више присталица Недића него за време рата. Од кодекса докумената навешћемо сећање дечака које представља извештај историјски извор. Све до 1943. године народ је у источној Србији био јединствен. Читава чаршија, другови мог оца ситне занатлије псовали су мрског немачког окупатора, мрског бугарског окупатора, генерала Недића. Народ се поделио тек када се равногорско четништво проширило источно од Мораве. До тада формације отворених квислинга нису уживале никакву популарност. Ова појава је у приличној мери обрађена у нашој историјској науци, те се до извесних истина дошло.

У мају 1995. одржан је скуп представника антифашистичких савеза балканских држава у Софији. На том скупу смо потписали проглас у коме се наводи да нема места рехабилитацији фашиста и оних који су служили фашизму, криминалаца са Нирнбершког процеса као и оних којима су судили национални трибунали. Уосталом, то је данас став читаве цивилизоване Европе. То значи да нема места рехабилитацији Драже Михаиловића, још мање Милана Недића.

ВЕСЕЛИН ЂУРЕТИЋ

Када је прије неколико мјесеци у Београду Владо Стругар рекао да ће наш подгорички скуп бити нешто друкчији ја сам тада размишљао у овом смислу: одиграо се велики догађај, поновила се трагедија, у ствари наставио се Други свјетски рат. Доживјели смо бумеранг идеолошке свијести. Наши учесници збивања, мислио сам доживјели су катаразу која их упућује на сагледавања узалудности, на одређења употреба и злоупотреба њихове часне борбе и револуције. На махинацију у име комунизма. Размишљајући у том смислу очекивао сам да ћемо извршити без неке битне систематизације, јер оно што се данас понавља на трагичан начин тјера нас да говоримо на нивоу процеса, најмање педесетогодишњег, а он мора да има и своју узрочно-последичну димензију, као одредницу сваке мисли.

Мој колега Момчило Зечевић, писац једне добре књиге, данас се бавио савременом проблематиком, па је између осталог рекао да је национални програм Комунистичке партије Југославије био у реду. Размишљајући на нивоу процеса упућени смо да авнојска рјешења посматрамо у сјенци европских модела, највише у сјенци бизмаркизма и ризорђимента, који су давали примат унитарном југословенству. Зар то није обавезивало Комунистичку партију Југославије као носиоца интернационалистичке идеологије да крене тим путем. Али, она то није урадила и умјесто интернационалистичких постулата који су одредница њеног бића она је прихватила националистички модел, и то изразито антисрпског карактера. Да се определијелила за федералистичку организацију (немам ништа против ове организације, напротив, мислим да је историјски процес између два свјетска рата већ био формирао једно друго гледање на нације, на државе, на однос у том склопу), да се дакле, определијелила на федералистички концепт морала је да заступа етнички принцип; а он не одговара авнојевском. Напротив, авнојевски принцип је антиетнички и антиисторијски; национално је провокативан што га чини главним узрочником оног што се код нас данас дешава.

То је моје размишљање на нивоу узрока и последица. У овом смислу гледајући програм Мољевића из 1941, она његова на Башком конгресу поправљена варијанта много је ближа етничком принципу од авнојске. Друго, ако говоримо о актуелним догађајима, за мене је и прошли пут у Београду и сада привукла пажњу резоновање неколико бораца, Шпира Лагатора, који нам је пружио неке чињенице које нико не може побити. Оно што ме упућује на асоцијативно реаговање је појмовни апарат. Дошло је вријеме да преиспитамо своје појмовне категорије, јер оно што оне имплицирају, конкретно када се ради о квислинштву, не може значити симетрију између српских, хрватских и албанских позиција, јер су то симетрије узрока и последица. Ми и квислинштво и фашизам и антифашизам и револуцију и контрареволуцију морамо да одређујемо у конкретним историјским ситуацијама.

И даље тврдо стојим иза става да су све српске позиције у току Другог свјетског рата биле антифашистичке, објективно, зато што је рат био објављен Србима као народу а не као политичкој партији или струји. Оно што излази из тог оквира понашање више припада патолошкој сфери односа; понашању на нивоу личности, или група, на нивоу декласираних елемената. Недавно сам размишљајући на овај начин бранећи једног Србина – недићевца пред Врховним судом Канаде, наишао на разумевање, јер сам јасно подвајао егзистенцијално прилагођавање од квислинштва у идеолошком смислу. Био сам, додуше, посебно митивисан тиме што је ово суђење имало за циљ да оствари правни *прецедент* – да би се судило актуелним „српским злочинима“. Ја сам сва ратна понашања мјерио односом окупатора према појединим народима. Тамо гдје окупатор објављује рат народу као цјелини и одбрана мора бити на нивоу цјелине. Ако се народ брани као цјелина онда он и гине као цјелина, и погинуће ако између њега и оног који има бескомпромисну оријентацију не постоји неко ко се наслања на окупатора, ко је његов тампон слој.

ПЕРКО ВОЈИНОВИЋ

На научним скуповима нерадо полемисем, а у часописима чешће. Овог пута осјећам интелектуалну обавезу да се јавим поводом једног суда изреченог од млађег колеге, на који је реаговао др Зечевић тражећи да се скуп од тог суда ограда. За вријеме ручка са колегом Зечевићем сам рашчистио неке дилеме, али осјећам потребу да о томе нешто кажем. Ако игдје на свијету постоји право да се говори слободно, то је под овим кровом. Право на сопствени суд, на сопствено мишљење мора да постоји индивидуално. У овој ЦАНУ ми памтимо када су академици хтјели колективно да осуде једног академика због његовог мишљења. Наравно, један дио академика. Дакле, то се у ЦАНУ, вјероватно, више никада неће поновити, то су прошла времена.

Не би требало троминутна апологија за суд који је оvdје изречен, а који је са стнаовишта логике исправан јер је партикулативно-универзалан. Мене толико не занима ни истинитост тога суда колико право човјека да изрази своје мишљење. Повод зашто сам се јавио, у крајњој линији, није одбрана овог изреченог суда него што код неких остаје много заборавности историје, а и историјске заборавности. Ви одавде, или из Србије, догађаје у Босни и Херцеговини доживљавате као да су се десили у Уганди. Три хиљаде људи убијено је за један дан у западној Славонији. Да је то било неко стадо, протествовало би друштво за заштиту животиња, а српски интелектуалци из Београда су протествовали када су наводно бомбардоване зидине Дубровника. То је неки тамо грађански форум.

Другачије је одавде посматрати рат у БиХ, а другачије из перспективе људи који су тамо три пута у овом вијеку доживјели геноцид. Први геноцид су доживјели 1914–1918. када су формиранли помоћни корпуси од највеће муслиманске багре, која је извршила злочине над српским народом. Геноцид се поновио у још страшнијем облику 1941–1945. године. Ти злочини су прикривени заборавом од званичних органа: бетониране су јаме, уклоњено је памћење и обиљежавање, забрањено је да се истражује.

Ја сам у својој докторској дисертацији наишао на податак да је 1941. године 75 усташа положило заклетву у једној католичкој цркви. Трагао сам да сазнам ко су ти људи. Нигдје о томе нема података. Обратим се шефу Удбе у Сарајеву, једном примитивном Србину, који ме бахато примио на разговор. Објасним шта тражим, а он мени каже да о томе не „чачкам“, него да пишем о братству и јединству. Тако смо прикривали злочине и злочинце који су вршили геноцид над српским народом.

По трећи пут, исто се поновило 1991–1995. Срби су послвије педесет година поново доживјели геноцид и то од потомака оних који су то чинили претходна два пута. Заблуде се скупо плаћају. Ја ћу овдје са пуном научном одговорношћу да устврдим да Срби томе нијесу били узроком. Докторирао сам на тему *Врбаска бановина*. Установио сам да између два свјетска рата нема ниједног националистичког ексцеса и да се Срби нијесу светили муслиманима. Срби су као народ голубије ћуди олако опростили муслиманима њихове злочине. Тако долази до трагичне 1941. године када је извршен покољ над Србима у Босанској Крајини.

Вођа усташа у Бањалуци Гутић изјавио је да ће друмови „пожељет Србаља, ал Србаља више бити неће“. Бањалучки бискуп Гарић пише надбискупу Степинцу о страшним прогонима православних Срба у његовој бискупији, правдајући се да за то кривицу носе муслимани. Прикрива злочин, а радили су то једни и други. Па вас молим да имате у виду када неко мало и емоционално наступа са ове говорнице.

Постоје двије врсте наука. Постоје езгактне науке у којима су резултати увијек исти и гдје је тачност истраживања објективно могућа без утицаја дневне политике. У друштвеним (националним) наукама, гдје спада и историја, не долази се лако до истине. Тамо су истраживања под строгом присмотром дневне политике. Ви знате да је званична политика рекла да је у Јасеновцу убијено око 700.000 Срба. Наш колега, научник Фрањо Туђман тврди само 25.000 и сада се одједанпут не зна колико је убијено Срба, а то није разлика од неколико хиљада него се ради о разлици од неколико стотина хиљада.

НОВИЦА ВОЈИНОВИЋ

Колега из Македоније, директор Историјског института Владо Ивановски, рекао је да су бугарски фашисти у Македонији донијели одлуку да се четници стрељају на лицу мјеста, да се не испитују ни биографија ни кривица, баш ништа. Колега Растко Терзиоски рече нам овдје да су бугарски фашисти у Македонији издали налог за прогон Срба и Црногораца. Срби су и другдје прогоњени и убијани. Да не говоримо о томе како су убијани у Хрватској, Босни и Херцеговини, него да споменемо, на примјер, како Србима и Црногорцима, услед окупације 1941. године избјеглим са Косова и Метохије, послје рата, 1946. године није дозвољен повратак у њихове домове, на њихова имања. Овим је Тито удовољио прохтјеву албанских националиста.

Овдје је неко говорио о муслиманима убијеним у Санчаку, односно како је убијено 8.000 муслимана око Фоче. А да ли неки историчар, зна да су муслимани и Хрвати, у Мостару, за 16 дана 1941. године, убили 7.200 Срба. Убијање муслимана око Фоче је злочин, ја не браним то; али испада да се више говори о тих 8.000 муслимана него о милион и по Срба у Хрватској, Босни и Херцеговини, убијених рукама и оружјем хрватских и муслиманских усташа.

Нико овдје не говори о томе које су последице пријема Павлићеве војске у партизане, у свему преко 300.000 домобрана и усташа. Моја оцјена је та да је тај потез Броза, као и његов потез 1949. године до 1956. са информбиривцима, у ствари почетак националистичке дјелатности армије и државе. Отада ЈНА није више југословенска.

МИРОЉУБ ВАСИЋ

Постоји једна изрека која гласи да се у животу треба највише чувати – жена, дугова и мишљења стручњака, јер са те стране увек прети опасност. Подсећам да је критичко промишљање прошлости задатак, обавеза и суштинска вредност историјске науке, подсећам, такође иако су овде претежно присутни историчари, да се историографија дели: на историјску науку, историјску публицистику и мемоарску литературу, и да оно што је дозвољено у публицистици и мемоарској литератури није у историјској науци, која има свој метод и сл. Подсећам на све ово, зато што су се јуче и данас чула и нека мишљења, оцене стручњака, које не могу да издрже научну критику, а ово је, ваљда, научни скуп.

Чули смо тако од једног млађег колеге, „срећом“ он није историчар већ политиколог, да је Димитрије Љотић, вођа профашистичког „Збора“ до 1941 и један од носилаца колаборационистичке и квислиншке политике и праксе у окупираној Србији у другом светском рату – био поштен,

духован човек, да се залагао за интересе српског народа и сл., односно да је био позитивна историјска личност.

Други колега, не знам да ли је историчар, сам је унапред афирмативно промовисао своју будућу књигу коју пише о генералу Милану Недићу и одржао нам „слово“ о његовој позитивној улози, његовом „доприносу“ и сл. Није спорно да је М. Недић имао успешну војничку каријеру, али у јесен 1940. он мора да оде са места министра војске због свог германофилства. Он јесте командант III армије (групе армија) у априлском рату 1941, али армију предаје Немцима без правог отпора. Као председник тзв. владе народног спаса у окупираној Србији 1941–1944, он је заслужан за прихват и смештај избеглица, Срба пре свега, из Независне Државе Хрватске, али су тај прихват из својих разлога, подржавали Немци и сл. и сл.

Постоји, међутим, нешто што се не може пренебрегавати када су у питању Д. Љотић, М. Недић па и Дража Михаиловић, односно када треба давати историјске оцене тога времена и улоге и места појединих актера, а што колеге које су говориле о Љотићу и Недићу превидеше, намерно, вероватно. У Другом светском рату постоји глобални сукоб фашизма, као носиоца агресије, мрака, зла и антифашизма, кога симболизује антифашистичка коалиција, која је окупила све тзв. демократске државе, од империјалистичких САД, до комунистичког Совјетског Савеза. И, зато, све снаге, покрети и личности које су идеолошки и практично (војнички) стале на страну фашизма, као што су, неоспорно је то, стали Д. Љотић и М. Недић, без обзира на њихове особине, духовност и претходну биографију, не могу добити позитивну историјску оцену у Другом светском рату.

Подсећам, такође, да партијарх Српске православне цркве Гаврило Дожић, у току Другог светског рата, иако је генерал Недић очекивао, тражио, молио, није хтео да благослови, подржи његов (и Љотићев) рад, војску, борбу против сопственог народа и његовог ослободилачког покрета. Узгред речено, патријарх Гаврило није хтео ни да осуди, анатемисе партизански покрет, иако је то од њега тражено.

Мене, такође, заокупља још једно питање. Припадам генерацији која је учила и сматрала да је Југославија и као визија и као циљ и као остварење највећа тековина њених народа. Знамо, сведоци смо како је завршила. На једној научној трибини – О коренима кризе и распада Југославије, коју је организовао Институт за савремену историју, познати етичар, проф. др Света Стојановић, поставио је нама историчарима питање: да ли је после геноцида над Србима у НДХ у Другом светском рату, да ли је после Јасеновца, као апсолутног зла, Друга Југославија била могућа. Одговорили смо да јесте и да је то њен педесетогодишњи развој потврдио. Међутим, иако је била могућа, остало је и тада, остаје и сада отворено питање да ли је њу тада, ипак, требало обнављати, стварати.

ЂУРО ВУЈОВИЋ

Ја сам хтио да разјасним само један неспоразум који се мени бар овдје наметнуо кад је Никола Живковић износио податке о ратним жртвама. Навео је податак милион и 706 хиљада. По некима изгледа да је то можда било и мање, али узмимо да је толико било. Та бројка показује колики је допринос у жртвама наших народа у току рата. Ја мислим да у тих милион и 706 хиљада жртва су сви, и они који су били у народноослободилачком покрету и они који су били против њега у разним организацијама колаборационистичким, квислиншким итд. Колики је сад однос између једних и других ја не знам. Можда се то и не зна, али ја вјерујем да је барем пола пола. Тај моменат ипак треба иапти у виду кад се доноси генерални закључак.

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

Колегинице и колеге, ја бих замолио ауторе који се више баве Југославијом и њеном судбином да се неком другом приликом или у некој студији нађу аргументације на тему у којој мјери је Прва Југославија разбијена а у којој мјери се распала. То важи и за Другу Југославију. Ви се сећате да је проф. Чубриловић, својевремено негде од 1948. када су била она предавања за просветне раднике из историје Југославије, говорио о томе како се Југославија 1941. године распала. Наводио је националне, социјалне итд. узроке који су довели до тога. У новије вријеме Бранко Петрановић у својој књизи „Србија 1939–1945“ бацио је више свјетла на то питања и навео и оних 56 немачких дивизија, италијанских и мађарских итд. уз све оне друге компоненте услед чега је дошло до војне премоћи. То важи за 1941. За ову Другу Југославију имамо књигу двојице људи Вилића Душка и Бошка Тодоровића који су целу посветили теми разбијања Југославије. Ако им кажете како се Југославија распала одмах им се коса диже и мисле то је све било добро него су америчка ЦИА итд. довеле до тога да је то било што је било. И биће потребно да се још много шта тражи у разним сферама. Ја мислим да Р. Ђуровић има потпуно право. Нијесмо још ми ни послјије ових 50 година научили да узмемо размах ни 100 ни 150 година да видимо, не само хоризонтално него и вертикално у каквим односима стоје те међусобне ствари. У историји оно што се види је у ствари споредно а оно што се не види је главно.

АЛЕКСАНДАР ДРАШКОВИЋ

Колега је ставио примедбу на моје излагање које је наравно било незавршено, недефинисано у смеру закључка, на чему нијесам ни инси-

стирао и у том раду сам аргументацију и чињенице и документа препуштао углавном читаоцу или слушаоцу да сам изводи закључке. Овдје никоме није пало на памет, полазим од себе наравно, да прави рехабилитацију Недића. Он је био квислинг у смислу како је та формулација прихваћена. Ако то каже он сам, а био је врло активан и врло лојалан квислинг, односно колаборационист глупо би било да неко други то негира. Међутим, ради се о нашем поимању са ове историјске дистанце, филозофичном поимању историјских токова и трагедија нашега свијета, да ми узмемо тај елемент као судбински елемент. Дакле, народ као такав, као корпус осуђен је на уништења, никаквим писменим актом него једном филозофијом, једном стратегијом да се српски народ буквално уништи и разори. У том контексту морамо посматрати и чињеницу доласка генерала Недића тамо гдје је дошао. Питање је да ли је то приватни афинитет, политички, идеолошки итд. према германству, или је то егзистенцијални избор, егзистенцијална солуција да се спаси што се спастити може. Ако говорим о ондашњем квислинштву колега Ђуретић прича, зар се тај појам није до те мјере релативизовао да он, по мом, готово да данас не личи на своје изворно значење. Данашње понашање пред свима нама, пред очима свих нас, шефова суверених држава и њихових владајућих постава, личи на најобичније слуганство или квислинштво, и то чак међу тим државама има и бивших велесила. Ако није демантујте ме. Ако бисмо правили компарацију квислинштва Другог свјетског рата великих војника, ја имам аргументацију зашто кажем да је Недић био и частан официр и човјек. Филип Петен и Недић у драстичној мери је разлика у корист Филипа Петена да није смио и морао бити оно што је био, не само као велики војник него као и Француз и као човјек са великим могућностима, колонијално царство, флота. Он је прихватио овај, није имао избора. Према томе за дискусију је ствар не да га ја рехабилитујем, не да га неко напада и брани него да мислимо дијалектички и егзистенцијално.

МИЛАН ПЕТРОВИЋ

Хтио бих само да укажем на једну димензију наших расправа. Кад се говори о колаборационализму, одијум колаборационизма се баца на десницу. Међутим, занемарује се велики колаборационизам левице. Совјетски Савез је у Другом свјетском рату био највећи колаборационист нацифашистичке Немачке. Снабдевао је сировинама у току прве две ратне године. Пропагандом је рушио либералне земље Енглеску и Француску које су биле у рату са Немачком. Уз одобрење совјетске владе и Коминтерне КП Француске је, да употребим једну руску реч, громадно колаборирала са Немачком и рушила одбрамбену моћ Француске. У том смислу треба и поменути да је колаборационистичка КП Француске омо-

гућила црвеним шпанским борцима повратак у њихове земље. Ту је поменут процес Ласлу Рајку 1949. у Будимпешти након чега долази резолуција Информбироа од новембра 1949. где на основу тог процеса Стаљин оптужује Титов режим као фашистички. Све су то моменти за испитивање.

ТИХОМИР БУРЗАНОВИЋ

Током јучерашње, послеподневне дискусије, којом су председавали уважени научни радници проф. др Зоран Лакић, дописни члан ЦАНУ и проф. др Бранислав Ковачевић, којима морамо одати признање на успјешно вођеној сесији, чули смо 22 излагања.

Желим да истакнем да су ми посебну пажњу привукла излагања ратника и патриоте господина Светозара Вукмановића Темпа и др Веселина Ђуретића, за којег можемо рећи да је са правом један од највећих демократа у савременој српској историји.

Поштовани господине Темпо, са посебним задовољством и поштовањем Вам се обраћам, желећи да кажем да је четништво, током своје историје, симбол српског покрета отпора за српски народ у бившој БиХ, сада Републици Српској, што сте и Ви истакли у свом синоћњем излагању речима „На Романији смо затекли четнике са кокардама, па сам одмах питао, гдје је комесар. На то су ми одговорили неки четници да су се они заклели на Јеванђеље да ће бранит свој народ“.

Ово говори да сте својим доласком на Романију затекли српске војне формације које су се бориле против непријатеља који је кренуо у геноцид над Србима. Ви сте можда ненамјерно или неопрезно нагласили „ако нећете звезду, петокраку да носите, не можете с нама, но вам ето Дража, па тамо носите кокарде“. Та идеолошка компонента коју сте ви и ваши партијски другови развијали, био је први зрак злог сунца подјела на четнике и партизане, које је тако злокобно огријало, а нажалост и данас грије Србе на просторима бивше Југославије.

Господине Темпо, желим да вам кажем, као човек који долази из Републике Српске и Романије гдје сте и ви ратовали у свој вакал, да су и Хрватима – усташама, као и Алијиним муслиманима сви Срби четници. Они нас не дијеле на четнике и партизане, него на Србе које су заклали и Србе које треба да закољу. Крилатица им је и данас, као и прије 50 година „За кога, за Алаха, против кога против Влаха.“ И данас је српски народ четнички, иако је у њему преко 70 посто људи из бивше БиХ, који су били комунисти, партизани и ослободиоци од фашизма. Тај народ остављен од Бога и свог народа источно од Дрине, бори се против истих ваших непријатеља усташа, муслимана, који ни у овом рату нијесу по страни, него убијају српску дјецу, жене и заробљене борце, боље него икада. Бране се Срби на Романији и данас од усташких кама, а о врату

им виси тешки камен и то онај братски из Србије, оличен блокадом на Дрини. За читав свијет смо криви што смо живи и што смо Срби, а за браћу комунисте у Србији и Црној Гори зато што нијесмо партизани, него наводно четници, а у тој борби нас воде српски официри, патриоте који су доскора били Титови војници. Има ли гдје у свијету народа да га воде комунистички официри, а да му је војска четничка, као нашег мученичког српског народа у бившој БиХ, а сада у Републици Српској?

И ви сте се срели са корпама српских очију у Дрињачи у прошлом рату. Од унука тих злочина и данас су пуне нове корпе српских очију у околини Дрињаче, Сребренице, Жепе, Горажда.

Уважени и поштовани господине Темпо, радује ме ваше излагање, јер сам чуо да осуђујете бруталне нападе НАТО авијације, а по вашим гестовима, иако сте старина, осјећа се да би и данас ишли да браните Романију и српски народ, само што би и ви за муслимане и Хрвате били четник, иако то нијесте, али би то били јер долазите из Црне Горе.

Излагање господина Ђуретића је још један доказ да је ријеч о једном од најзначајнијих српских историчара данас, који своје ставове и тезе темељи на великом броју научних докумената увезаних у раскошни научно-истраживачки дар, са префињеном дозом демократичности у изношењу ставова и спуротстављању са мишљењима других.

Господин Зечевић у свом реферату вешто српским комунистима као протутежу и противника, којег наравно супериорно побјеђује, поставља српско национално питање, о коме не каже ни ријечи, па се слушаоцу може учинити да су се српски комунисти, када је реч о српском националном питању, борили са неком врстом ветрењача из Сервантесовог Дон Кихота.

Ненаучни су изрази појединих бесједника „да је Дража Михајловић мутна личност“. Па питам, шта у историографији са толико докумената значи термин мутан, ако се зна да је генерал Дража Михаиловић у исто вријеме када и Тито од Хитлера био уцијењен на 100.000 DM у злату, док је Титова глава коштала само 30.000 DM у злату, што доказује да је и Дража био антифашиста, барем онај дио рата док се нијесу комунисти организовали. Исти дискусант тврди да су комунисти бринули о опстанку српског народа, а четници нијесу. Од те силне бриге подијелили су комунисти Србе, а и данас их дијеле на четнике и партизане.

Господин Жарко Јовановић завршава свој реферат речима „Све остало је ненаучно и нетачно“. У овим речима стоји сва филозофија демократија и разноврсност мишљења у историји Титових историчара у последњих педесет година.

Госпођица Мирјана Миленковић истиче значај руских стражара на виталним објектима у Србији, на страни Њемачке, а да у свом закључку ни не помене барем формално да је то безначајна шака јада руског народа, који је дао 20 милиона жртава и био главни борац против фашизма. Овако минорна тема у односу на величанствену борбу руског народа про-

тив фашизма најблаже речено не заслужује ни да се нађе на оваквом скупу.

На крају желим да кажем, да је у свом великом дијелу синоћње сесије „певана“ још једна Ода другу Титу, нажалост без налогодавца, него више из чисте навике. Све ово сам рекао, јер сматрам да је ово један озбиљан научни скуп, а не састанак уважавалаца или самопоштовалаца.

ДИМИТРИЈЕ КАЛЕЗИЋ

Само неколико малих напомена. Ја волим да ствари не гледам релативно од до, између овога и онога, него у широком контексту. Тек онда можемо да имамо оно што се зове и лично поштење према питањима која третирамо, с једне стране, и с друге стране, неки став изнад релација. Ријечи је било више пута о колаборацији, јесте, је ли колаборирала једна страна или друга. Не може се у црно-белој техници објашњавати ствар која је приближно сложена. Друго, јуче је била ријеч о свештеницима који су дали велики допринос НОБ-у. Да је то било било је, али онда се поставља друго питање да ли су они сви били на своме позиву или у складу са својим позивом или ако нијесу да ли су наставили свој позив или су отишли у други, трећи или четврти позив. Мислим многоструко. Јер, ако један љекар остаје у болници и оде на сасвим девети посао, ко ради његов посао. Па онда, они људи који су отишли 1941. године у рат да се супротставе непријатељу да ли је то било у довољној мјери планирано, организовано до краја како се понекад види, а понеки су одговорили да је то била више стихија, ја мислим било је и једног и другог. Да ли су и ови вјерници и ови свјештеници добили вијест да је на самом почетку да је у питању била једна атеистичка идеологија, негдје се то јавља крајем рата, негдје половином рата а негдје можда из почетка. Али не баш тако експлицитно. Даље, врх Српске цркве је поменут баш вечерас, ономе официру који је погинуо тамо у Недићевим стражама. Српска црква колико је мени познато никоме није одбила вршење обреда. На захтјев породице покојника изврши се да ли опело, да ли касније парастос зависи шта је у питању.

РАНКО КОНЧАР

Колега Ђуретић изнео је занимљиве оцене о неким деликатним питањима из наше новије прошлости. Мислим, превасходно, на оцене о националном и револуционарном реализму, и смислу одлука Другог заседања АВНОЈ-а. Оне се могу сматрати новим у нашој историографији, иако их је он већ раније, у различитим поводима, изразио. Питање је,

међутим, колико је та мишљења могуће увек и аргументима бранити и доказивати.

У основи Ђуретићевих схватања су идеје да су све српске групације у Другом светском рату биле антифашистичке и патриотске, и да су то доказивале различитим методама. То наводи и на закључак да се и Љотићев покрет може сматрати антифашистичким и патриотским, независно од карактера његове колаборације. Слично би могли резоновати и Французи о Петену и његовој политици. Чини се да таква схватања превазилазе судове историографије и да се не исказују само као историјска питања; она свакако имају и своју етичку димензију. Да ли ће се карактер Љотићеве колаборације сматрати патриотским чином није само историјско, већ и етичко питање. За историографију је неспорно да је реч о колаборацији најкомплекснијег карактера, упркос мотива (да је спашавао биолошку супстанцу српског народа) којима се жели дати хуманистичка димензија. Таква мишљења, логично, сумњају у хуманизам других покрета који су се оружаном борбом супротстављали окупатору. Спорно је, дакле, да ли се Љотићева колаборација може сматрати патриотским чином, и посебно *дијриносом* антифашистичкој борби; у чему је антифашизам његовог покрета?

Оцене о АВНОЈ-у и његовим одлукама спадају у методолошка питања наше историографије. АВНОЈ се, да би се разумео, мора посматрати у свој историјској комплексности и контексту. Говорити о Брозу и посебно о улози одлука АВНОЈ-а у савременим историјским процесима, у тренутку кад нису сазнате многе и најважније основе његове личности, с разлогом изазива научну скепсу. Зашто се распала Југославија 1991. и да ли су исходишта у карактеру авнојевских одлука, није историјски проучено да бисмо данас могли компетентно расправљати. Постоје, свакако, и други разлози који немају додирне везе са АВНОЈ-ем. Историјска истина је кћерка времена, давно је изрекао један филозоф. Бавити се претпоставкама и идеологизирати прошлост, а посебно занемарити улогу политике последњих неколико година, њене намере и смисао, није у природи историјског мишљења. Једно је сигурно – Брзова национална доктрина била је југословенска и антinationалистичка, а у томе сигурно нису били разлози распада Југославије.

МОМЧИЛО ЗЕЧЕВИЋ

Изгледа да су у моме реферату изречене неке важне истине, због којих сам се нашао на удару критике у данашњој дискусији. Суштина мог излагања била је усмерена не на одбрану југословенског комунизма у Другом светском рату, него првенствено на афирмацију научности и објективности историографије, њену стручну и моралну обавезу да догађаје из прошлости тумачи без емоција и страсти, једнаким мерилима

и принципима. Свима нама је познато да данас, као и раније, наша историографија болује од идеолошке и политичке пристрасности. Каква је због тога штета за историјску и друштвену свест народа, није потребно објашњавати. Чињеница је да је у нашим често променљивим историјским и друштвеним условима, објективно увек било тешко бити моралан и поштен историчар. Поштен, пре свега, према својој струци, у којој може доћи до спознајног преумљења, насупорт оном под утицајем политичких и егзистенцијалних мотива и интереса.

Радикални антикомунизам, који је захватио нашу најновију историографију, још једном прети амнезијом у култури српског народа и новим поделама. Како објаснити да су неки историчари, који су до јуче писали у славу комунизма више него што је то тражено од њих, данас његови главни критичари, са сасвим супротних позиција? Је ли то резултат еволуције знања, својствен историјској науци, или је пре у питању ерозија морала, такође, блиско везана за ову струку на нашим просторима? Историчари који имитирају државнике и политичаре, полажу венце, лете авионима са измишљеним владама и пишу према политичкој коњунктури времена, тешко да могу бити објективни и за опште добро свога народа корисни. Напроитв.

Колега Ђуретић, помињући две моје књиге о Словенцима у Југославији, очигледно је хтео да упозори да нисам у ужем истраживачком смислу довољно стручан за период Другог светског рата. То сам и сам, пре свога излагања, истакао иако о томе времену имам, заједно са Бранком Петрановићем, објављених око две хиљаде страница. Управо ми је бављење словеначким клерикализмом омогућило да схватим суштину условљености југословенске државе и чињеницу да је према српским националним интересима највећа „светска сила“ – католичанство, испред САД, Русије, Енглеске и других великих држава и њихових интереса. Ко то не разуме, залудно се бави нашом новијом историјом. Историчар, такође, мора бити широко образован, познавалац светских историјских токова, а што се своје земље тиче, онај ко је није више пута „препешачио“, како је то знао да каже Бранко Петрановић, тешко да може поуздано тумачити њену историју. За историчаре нису никада били довољни само „природна бистрина“ или инвентивност, да се досегну научни дometи трајне вредности. И за моје размишљање на тему овога скупа, итекако је био потребан историјски лук бар од краја 19. века, да се изрекну неки судови о југословенским комунистима, који се не могу екскомуницирати из савремене историје српског народа, чему неки писци историје данас теже.

На крају, само још о етничком принципу државног устројства Југославије, познатом још са Светосавског конгреса у селу Ба крајем јануара 1944., за кога се и колега Ђуретић залаже. Познато је, наиме, да се сваки рад, био он стручни или политички, мери по своме ефекту, односно резултату. Етнички принцип федералног устројства југословенске државе, због њене историјске сложености и изразито испре-

плетане националне структуре, било је могуће спровести само средствима цивилизацијске контрареволуције. Тога је била свесна југословенска гађанска левица, као и комунисти, зато су њихова залагања за сложене, етнички измешане федералне јединице, била на трагу цивилног друштва, примерена развијеном свету. Подвучена црта испод резултата политике етничког груписања данас, пред нашим очима, најбоље сведочи о анахроним и ирационалним садржајима овог опредељења и захтева макар критички суд. Својим рефератом управо сам желео да подстакнем таква размишљања и усмерење наше историографије о Другом светском рату, ка већој научности, чега, наравно, нема без критичке анализе, пре свега узрока за митове и обмане из прошлости свога народа.

ЂОРЂЕ ПИЉЕВИЋ

Поводом неких реферата и дискусија на овом скупу, изнео бих нека мишљења до којих сам дошао у току свог вишегодишњег рада на истраживању новије историје. Научни радник који занемарује да од почетка до краја прати историјски процес који истражује, а посебно оне процесе који нису завршени и све историјске изворе прегледа, боље је да не доноси „тврде“ научне судове. То се посебно односи на личности и процесе који су недовољно изучени и где није доступна сва грађа, јер ће страшно погрешити на своју и штету науке у целини. Треба увек имати у виду да је наш посао – научна мисао упућена не само ужем кругу стручњака, него и најширој културној јавности, као научно сазнање, поука и порука. Да ли је реч о неком, било да је то организација или појединац, историјски процес у току или завршен, може се поуздано судити само кад се прегледа сва документација и она апсолутно научно и критички користи. У ранијем периоду коришћена је најчешће или претежно само једна врста документације, она која је истраживачима била доступна, обрађена или објављена, која је, на неки начин, упућивала на доношење одговарајућих оцена. Није у довољној мери коришћена грађа и литература која се чува у иностраним архивама и литература на страним језицима. За то је било више разлога. Огромна већина истраживача била је због тога у ситуацији да даје одређене судове о неким проблемима и личностима, што данас изазива забуне, када се имају у виду комплетнија грађа и литература. Отуда, не би требало и даље „загађивати“ научну и културну јавност радовима који се брзо, олако, за потребе тренутка, неког „наручиоца“ пишу. Овде присутна елита историјске науке из дела балканских земаља показала је како се то ради и како о историјским догађајима и главним актерима треба писати. Радећи дуже време на проблемима Другог светског рата на просторима Југославије, посебно у Херцеговини и Србији, долазио сам до документације која ме је спутавала да неке истраживачке захвате завршим док у целини не изучим проблем.

Та документација била је углавном превише „обојена“; било с које стране. Нова документација, пре свега немачка, даје могућности да се поузданије одговори на одређене истраживачке проблеме. Рецимо, случај Недића о коме је на овом скупу било доста речи. Нова документација омогућава потпуније, „хладно“ сагледавање улоге и личности тога човека, посебно из угла оних који су га довели на власт и под чијим је патронатом живео и политички деловао. Кад се објави прикупљана грађа, до које сам дошао, даће се потпунија слика о Недићу. Свакако, не таква какву имају они који мисле да је он, по несрећи или потреби „спашавања“ српског народа од фашистичког геноцида, био „српска мајка“. Одговориће се шта је он хтео, зашто се тако држао и понашао, које су разлике између његових ставова и ставова његовог претходника Милана Аћимовића у служењу фашистичком окупатору. Научник мора да се понаша и промишља у строгим категоријама своје струке. Рекао бих данас, још једном, да није добро изрицати сувише „тврде,“ закључке, јер нас они ускоро могу демантовати, а таква „тврда“ реч учинити недовољно озбиљним у нашем послу.

БРАНКО БОШКОВИЋ

Изложићемо нека запажања у вези са излагањем др Веселина Ђуретића и др Новице Војиновића.

Др Веселин Ђуретић износи позитивну концепцију унитаристичке Југославије, умјесто федералистичке која је прихваћена на Другом засједању АВНОЈ-а. Наше је виђење да се из суштине унитаризма и федерализма могу извучити позитивна и негативна увјерења. Лично сам присталица симбиозе привредних, социјалних и политичких процеса у држави, па нам је за то унитаризам практичнији и уноснији. Међутим, унитаризам настао у новонасталој по много чему разнородној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији (1918–1941) показао се преурањен, убрзан, изазвао је сукобе око превласти, акумулације капитала кроз корупцију и друге видове богаћења, пласмана капитала и превласти на тржишту што се одржава и преноси на међунационална тржења у широким народним круговима. Зато се прихватање федеративног облика државног уређења са пуним уважавањем националних особености може сматрати позитивним чином. Са федерацијом отворала се перспектива очувања Југославије као државне цјелине, подстреквање наредних прожимања и градња јединства Југославије, што је прихватано и уважавано од југословенски опредељених грађана, који су за оно вријеме представљали оргормну већину народа.

Међутим, позната је чињеница да је федеративна држава сложена. У њој су уткане, поред снага које су за њено прожимање, и латентне снаге које су за њено разбијање. У сплету каснијих унутрашњих и спо-

љашњих противречности дошле су до пуног изражаја до тада латентне разбијачке снаге које су изазвале расуло Југославије. Значи, проблем није у авнојском федерализму, него у каснијој издаји федерализма.

Други проблем који иницира др Ђуретић је наводно *авнојско* нетничко разграничење федеративних јединица у оквиру Југославије. Прије свега разграничење између федеративних јединица није постављано, чак ни покретано, на Другом засједу АВНОЈА, па му се у том погледу не може упућивати гријех. Истина је да је *неетничко* разграничење било присутно и реализовано, али је наступило касније, после ослобођења земље, које у почетку, када се у перспективи тежило јединству државе, није представљало запаженији проблем. Но, децентрализацијом, која настаје од 1966. и суштинским образовањем југословенске конфедерације по Уставу из 1974. године (што значи напуштање федерализма), избијају противречности на видело, па је у њима садржан један од узрока савременог грађанског и вјерског рата.

Др Новица Војиновић у свом излагању наводи да је Јосип Броз Тито на Петој земаљској конференцији КПЈ од октобра 1940. одлучио да се протерају колонисти са Косова и Метохије и Македоније. Истичемо да се не ради о одлуци Јосипа Броза Валтера, већ о закључку усвојеном у Резолуцији конференције у којој се наводи да КПЈ треба да води борбу „против колонизаторских метода српске буржоазије“ и за „протеривање свих оних колонијалних елемената, помоћу којих српска буржоазија угњетава македонски, арнаутски и друге народе.“ Захтијева се и борба против италијанских агената који настоје да обману Арбанасе и преко њих „изазову ратни сукоб у том делу Југославије.“ Значи конференција доноси Резолуцију, а Јосип Броз је један од саучесника у њеном доношењу. Треба истаћи да колонисти у огромној маси нису подлежали наведеном критеријуму „прогањања“, јер су долазили као сеоска сиротиња из пасивних предјела Југославије и добијали имања на Косову и Метохији и Македонији на шикарама и другом необрађеном и напуштеном земљишту, без претензија да ма ког угњетавају, већ да себе одрже. О томе смо дали своја шира тумачења.* Но, неопходно је истаћи да је наведени закључак у Резолуцији довео до уопштавања колонијалног проблема као наведеног „стуба хегемоније“ што је довело до клизања КПЈ ка агресивним арбанашким националистима, у априлу и мају 1941, који колонисте протјерују из својих домова и имања. Том приликом КПЈ не организује отпор агресору, са мотивацијом да се не би замјеравала арбанашким масама.

---

* Др Бранко Бошковић, „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији“ (1941–1945. године), час. *Космет* 1/1991, с. 219–220.

НИКОЛА ЖИВКОВИЋ

Ја ћу врло кратко на питање Ђуре Вујовића. Југославија је уочи рата имала 18,600 милиона становника. У том броју су 1.700.000 жртава, дакле сви и четници, и домобрани, чак и они усташе што су дошли са Павлићем јер и то су били југословенски грађани.

РАСТИСЛАВ ТЕРЗИОСКИ

Гост из Бугарске, уважени академик Николај Тодоров, поменивши моје излагање у својој дискусији поставио је отприлике следеће питање: да ли се може говорити о спецификама бугарског окупаторског режима у Македонији у односу на онај у Бугарској, ако се зна да је фашизам у бити био једнако опасан и неподношљив за свакога ко му се супротствљао? С тим у вези академик Тодоров наводи неке примере из личног искуства и посебно подвлачи да је као заточеник у бугарским логорима и затворима тамновао са неким Македонцима, истакнутим комунистима, и није могао да види или осети било какав посебан третман према њима. Ја сматрам да се специфике не могу негирати. Њих има не мало на што упућују многа досадашња истраживања, а ја у свом саопштењу документовано образлажем више таквих примера. Сама чињеница што је бугарски окупациони режим у Македонији морао да решава специфичне проблеме са каквим се уопште није сусретао ван Македоније, значила је да ће и специфичним методама решавати те проблеме. Специфика је на пример факт што ће бугарски фашистички режим у Македонији покушати да спроводи брзе и ефикасне мере денационализације македонског становништва. Брзим и немилосредним поступком још првих месеци окупације прогањају се скоро сви затечени Срби и Црногорци, Власи, Албанци, Турци, и други. Трпе невиђене дискриминаторске притиске, а за разлику од Јевреја настањених у Бугарској, македонски Јевреји по лаком поступку предају се немачким господарима да би били ликвидирани у логорима смрти.

Бројни су и специфични притисци на плану школства, културе, привреде, вере итд. У циљу брзе денационализације и асимилације македонског народа забрањује се македонски језик, отвара се широка мрежа школа са специфичним програмима за македонске ђаке у којима се фаворизују национални предмети. Забрањују се и мењају такозвана небугарска лична имена, брише се „небугарска“ топономија итд.

РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ

Ја бих само хтио да скренем пажњу на три-четири мисли које су се данас чуле. Прво, хтио бих да скренем пажњу на оно што сам чуо од Шпира Лагатора о 50.000 колаборациониста у Црној Гори. То је једноставно немогуће јер би то било око 15% укупнога становништва. Ријеч је о једним те истим људима, мислим да је Неђо Зорић то данас дивно објаснио. Мислим да је максимум онај број који сам поменуо, који је по немачким изворима, па нијесам пресигуран да је и он тачан, 5.000 формација зеленаша Крста Поповића и 25.000 оних који су били четници, а то су били колаборационистичке различитих врста, националистичке итд. Данас је поменуо неко и податак за санџачке четничке одреде од 15.000, што је тачно по списку, али 12.000 под оружјем итд. Друго, овде је већ споменуто мислим да је то заиста неприхватљиво да су српске колаборационистичке и контрареволуционарне снаге све биле антифашистичке. Мислим да се то не би могло прихватити. Друго, овдје је поменуто да се у неким излагањима чуло да је и КПЈ у том тренутку такође водила антисрпску политику. Ја мислим да је то исто неприхватљиво, а хтио бих да подсетим на једну мисао Васе Чубриловића. У својим мемоарима, који су дјелимично објављени непосредно уочи његове смрти, рекао је да је Јосип Броз Тито један од највећих српских политичара и државника. Молим нек се ово има у виду. Нијесам наишао на докуменат нити на Титово наређење на Неретви да треба убити или стријељати свакога заробљеног четника, али знам поуздано да то није била пракса. Напротив, одреда су четници који су заробљавани на Неретви пуштани кућама, и они су били највећи пропагатори партизанске односно народноослободилачке борбе. Сећам се, у Никшићу је био један случај. Један истакнути грађанин толико је ширио пропаганду да су му четници запријетили да ће га они стријељати ако га партизани нијесу, ако настави даље да тако пропагира.

Не бих могао да се сложим са једним сегментом дискусије Ранка Кончара када је рекао да Љотићев патриотизам може да буде етички. Мислим да ни то ни у ком случају не би могло да се узме у обзир. Мени се она Васина мисао овдје изречена допала јер је тачна, да је ријеч о сукобу фашизма и антифашизма. Ако се то узме као тачно, а јесте онда Љотић ни по том основу не би могао да буде патриота јер је имао сасвим друге мотиве што се борио против народноослободилачког покрета.

ВЛАДО СТРУГАР

Само неколико реченица да изговорим. Наиме, све што бисмо причали о Европи, Југославији, нашем народу у 20. веку могло би се везати насловом *Дрући свјетски рат – 50 година касније*. Спомен педесетогодишњице, у овој појмовној вези, очас изазива помисао и на страдање

наше отаџбине, велике Југославије. Опседа нас питање: зашто смо изгубили државу у два маха стварану родољубиво и јуначки; управо, да ли су ствараоци Југославије први пут оставили неуклоњеним неке затечене клице разорства, а други пут, уз те наслеђене разбоје, обновиоци Југославије усадили и неке сопствене разорне напоне. При том, на пример, ми Срби (ја сам Србин из Црне Горе) помогли смо Хрватима – пре 50 година најнепосредније и одсудно, а ево и потоњих година бар поприлично, а можда и навелико – да две личности њихова рода, прву слушајући а другој се одупирући, постану најистакнутији предводници у историјским подухватима стварања хрватске националне државе. Хрватима, дакле, помогли, а да у исто доба Срби нису стекли својега заједничког првака, великана који би свима био, једноставно да казују – ево, то је наш светац.

Духовно јадније и душевно теже страдао је српски народ у грађанском рату (1991–1995) него у Другом светском рату, пошто је доживео погибију, тугу и јад. Погибија ће некако да мине, превазиђена рађањем нових нараштаја. И туга пролазиће, јер се не може вечито плакати. А јад због понижавања набацаних, од злих сила околних и у свету, докле ће у Срба да траје; неће ли кроз трпљење скупљати убојну освету. Срби, уосталом, имају такав случај, јер кад су 1912. године пошли да коначно истерају Турке, у свих је била иста изрека – освета Косова.

Свакако, што ли према удесу српског народа у Другом светском рату то још и већма по искуству из скорашњег разбијања Југославије, никако не журити с називањем издајника Српства. Ту скоро, на пример, београдске новине су једног Србина који се јављао у Сабору Хрватске назвали издајником рода, а данас он, са својим сапатницима, једини може у Хрватској да јавно говори о праву Срба да живе у тој земљи где је од давнине њихова постојбина.

Заиста, како по ужасним доживљајима фашистичке окупације тако и после четворогодишњег искуства у овом још незавршеном рату националном и верском – уз мешање светских велесила због чега се мењају савезништва и непријатељства свакојако обрћу – можемо ли једну недоумицу да донекле осмислимо питањем: кад удари туђинска сила, покори народ и завлада, колико је тад неопходно, и да ли је морално допуштиво, да се неко домаћи прими мучне и застидне службе посредништва између туђина, освајача, и поробољеног људства. Ту одговора намах нема, а ствар јесте за расправу, историографску, филозофску, правничку, етичку. (Бејаше ли у Србији домаћину подношљивије кад му окупаторову наредбу преноси сеоски кмет или издаје немачки подофицир.)

ЗОРАН ЛАКИЋ

Овдје је била иницијатива да овај скуп а не одговарајуће академије усвоје декларацију чији је текст организациони и научни одбор овога скупа у критичкој паузи елаборирао. Ми смо процијенили да један овакав докуменат не би био прикладан оваквом скупу. Била је иницијатива више учесника скупа да се умјесто декларације да изјава или апел. Замолио бих др Ђорђа Пиљевића да објасни ту иницијативу, а након тога ми бисмо се изјаснили о њој. Уколико се одредимо за такву изјаву или такав апел формирали бисмо једну комисију која би вечерас то написала а сјутра понудила за усвајање.

ЂОРЂЕ ПИЉЕВИЋ

Предлој айела међународној јавности учесника научној скупи

После ових мудрих речи академика др Влада Стругара, желео бих да учесницима научног скупа дам један предлог. С обзиром на крајње циљеве нашег рада, овде присутне учеснике Научног скупа, као и драме на просторима бивше Југославије, намеће се потреба да међународној научној, културној и политичкој јавности упутимо апел (меморандум) да се онемогући даље страно мешање у унутрашње ствари појединих народа и земаља и тешка страдања народа у садашњем рату на просторима бивше СФРЈ.

Страдања балканских народа у Првом и Другом светском рату, а посебно на просторима Југославије, поново добијају димензије масовних злочина геноцида. Повампирени фашизам и неофашизам поново су увукли народе Југославије у нови рат и масовна страдања становништва, страховита и бесмислена разарања деценијама тешко ствараних материјалних добара. Тај злочин долази од истих држава које су таква зверства чинили и у минула два светска рата. Нажалост, овога пута потпомогнути су и од земаља са којима су се српски и већина других народа Југославије борили против фашизма у Другом светском рату.

Наш апел, позив посленика науке из земаља Балкана, треба упутити парламентима и владама земаља антихитлеровске коалиције, пре свега земаљама сталним чланицама Савета безбедности и генералном секретару Уједињених нација. У њему посебно треба нагласити да се не дозволи ни у ком облику ангажовање земаља које су овај рат иницирале и раније починиле тешке злочине на Балкану. Тим земаљама треба одлукама Уједињених нација онемогућити да учествују у решавању спорова између народа Балкана.

Да би апел имао пуни ефекат, морао би имати и снажну мисаону подлогу. Овом скупу то није тешко учинити, јер му присуствују најистакнутији научници. Сваку реч у апелу треба добро „одвагати“ и од свих нас потписати, односно бар већине учесника скупа. Друго, мора се наћи начин да се апел објави у Билтену Уједињених нација и средствима информисања у што већем

броју земаља у свету, пре свега у балканским земљама из којих на овом скупу учествују научни радници. Само његова шира – јавна презентација у међународној јавности добија у тежини и може да има жељени политички одјек.

ЗОРАН ЛАКИЋ

Уз сву ову елаборацију и оградe које је дао др Пиљевић ја бих вас ипак замолио да се изјаснимо хоћемо ли ићи са овим, документном.

ОЛГА ПЕРОВИЋ

Доиста имам друкчије мишљење од предговорника о слању неког апела и још понечем и то које почива на мом великом поштовању науке и научне мисли. Не мислим да се може извучити из научних гледања заједнички именитељ. Овдје је било толико различитих ствари речено које имају право да опстоје док се потврде или непотврде, остану или не остану. Такви апели и изјаве обично на скупове не бацају неко прелијепо свијетло. Не примају се са симпатијама више приличне митинзима, па иако је и овдје било митингашке приче ја сам била и на Одбору и овдје сам да то не радимо и ни из каквог другог разлога. Оно што се објави у књизи, што је сукус скупа, мишљења људи који су овдје учествовали је најбоље што овај скуп може приложити борби за мир и за правилно рјешавање питања која су покренута јер одговора, у ствари обнавља, све оно што је код два народа било антифашистичко. Овдје се најчешће говори наш народ, а овдје су заступљена два народа, српски и црногорски народ, и ријеч је о ономе што су оба током II свјетског рата преживјели. Ја не говорим о томе ко све учествује овдје ја говорим да су овај скуп органувале двије академије, Црногорска и Српска академија наука и да оне двије и научници заступају та два народа, а да све што је овдје речено и од наших гостију, и из наше земље, шире и уже итд. и од других и што стварно научно вриједи треба да нађе мјесто у књизи и да ће то даље науци послужити. Нема изјава као заједничких именитеља из науке, не слажем се са њима, и против сам таквих апела.

ВЛАДО ИВАНОВСКИ

Сакам да кажем и... *жсамор*. Шта је то другови после 50 година после Другог светског рата. Ако сте могли да разумете бугарски можете и македонски. Поздравно писмо предсједника ЦАНУ које смо овде са аплаузом примили изричито наглашава да се манемо политике. Да ли је ово

Међународни научни скуп? Ако би било какву декларацију или позив или апел усвојили то је више политика а не наука. Мада у склопу излагања многих референата више преовлађује политика. Ја мислим да је то истина. Нећу да дајем закључке о читавом раду и успесима. Кад сам слушао неке реферате као да сам слушао бивше политичке школе марксистичког центра. Нисам ни за какве апеле, ни за какве позиве, ни за какве друге документе.

ЗОРАН ЛАКИЋ

Није никакво изненађење ако кроз тему о којој расправљамо пројевава и неки протест политички став нигдје нема тако велике блискости између политике и науке стога што је ово савремена историја, није то особина само овога скупа. Битно је да морамо бити мудри. Не треба ми да будемо у служби политике, него да политика чује глас науке.

НОВИЦА ВОЈИНОВИЋ

Категорички сам против било каквог заједничког документа. Нити ћу гласати за нити против, потпуно у то не улазим. Углавном се слажем са колегом из Македоније. Ја се нисам осјећао као на марксистичком центру него на партијском састанку 1945. Наша историја је на нивоу 1945. године.

МИЛУТИН ФОЛИЋ

Пре неколико дана је онај генерал у Француској послао протест, па послали су неки Савез бораца Југославије и нека група. Ја се слажем да изузмемо међународни скуп, овдје не мора скуп да се каже него са скупа. Кад смо се скупили на једном мјесту историчари Југославије, да направимо један апел.

МИОМИР ДАШИЋ

Припремни одбор научног скупа имао је повод да ово питање постави на дневни ред, јер је др Крсмановић предложио текст декларације који је јуче упутио предсједништву овог скупа с молбом да се учесници скупа о њему изјасне. Одбор је текст декларације разматрао и оцијенио да у тој форми не би требало да дајемо декларацију из више разлога, које овдје нећу наводити. Нијесмо, наравно, ни хтјели да прејудуцирамо

став скупа. У Одбору је, то сам дужан да саопштим, било различитих мишљења о томе да ли да скуп изађе у јавност са неком изјавом, или апелом за мир. С обзиром на различита гледања закључено је да се изјашњавање препусти скупу. Жељели смо да чујемо ваше мишљење. Дакле, демократски је било да упознамо скуп да постоји предлог текста декларације који је понудио др Крсмановић и да чујемо мишљење о овом предлогу. Мислим да, последице ових изречених резерви и овако различитих мишљења, било какав апел, за мир или било какав други докуменат на којем не би стајали потписи свих учесника овог скупа не би имало смисла доносити. Уосталом наш однос према рату и миру дошао је до изражаја у већини научних реферата поднесених на овом скупу. Имајући то у виду предлажем да не водимо даље расправу о декларацији односно некој јавној изјави већ да овим завршимо данашњи рад и да сјутра наставимо рад по утврђеном програму (*ојшиће одобравање – ајлауз*). Ово одобравање очигледно значи вашу сагласност с мојим предлогом те сматрам ово питање завршеним.

ЗОРАН ЛАКИЋ

Организационом одбору овог скупа предложена је једна декларација. Одбор није прихватио такав докуменат и зато вам га није ни презентирао. Али Организационом одбору је дошла идеја да се прави апел, изјава итд. и ми смо хтели да о томе скуп одлучи. Скуп је одлучио тако како је одлучио, вама свима хвала, сјутра наставак.

ВЕСЕЛИН ЂУРЕТИЋ

Ја сам дужан да директно одговорим на дискусију, односно реферате тројице референата колеге Зечевића, Кончара, Бошковића и индиректно не помињање мог имена од стране колеге Мијата Шуковића. Бићу врло кратак.

Два проблема су била спорна: један од њих је питање федерализма. И Зечевић, и Кончар, и Мијат Шуковић и Бошковић оспорава моју тезу да је авнојевски концепт био у суштини разбијачки концепт. Бошковић каже да је разбијање почело касније. Ја сам се последњих неколико мјесеци бавио генезом федерализма, почевши од његових болшевичких источника па до пропасти нашег модела, и могу рећи да је АВНОЈ био припремљен знатно раније. Обраћам вашу пажњу на оне добро познате партијске реорганизације око Срема, Војводине, Далмације, Санџака итд. Све су оне биле прилагођавања која су претходила одлуци која је у суштини, ако се посматра у контексту општих односа, имала међународну димензију, да је представљала игру симбола – да би се направио центар

око кога је требало да се формира ново јавно мњење у корист народноослободилачког покрета.

С тим у вези и наш млади колега Милан Терзић поменуо је Р. Бићанића, показујући како се на свјетској сцени вршила популаризација тог концепта. Рећи ћу вам да се иза тога крије манипулативни калкулантски смисао акције, управо око Бићанића, који у задњи моменат прилази Титу, знате ко је Рудолф Бићанић, да се ради о човјеку који је био идеолог оног што је обиљежио читав послеријатни сепаратизам, идеолог убацивања економске-калкултантске димензије у хрватски сепаратистички покрет. Овај човјек је дао „економску подлогу“ флоскули о великосрпском хегемонизму, и она је експлоатисана све до дана данашњег, на свим просторима, и овде до недавно.

Сиптоматично је да управо такав човјек преко ноћи постаје приврженик Титове Југославије! Нашао сам доста докумената, у разним свјетским архивама, и покушао из њиховог угла да гледам односе који су омогућавали овакве кадровске обрте. Суштина је била стварање услова за хрватско престојаване на Титову страну, јер није било успјело престојаване прво, преко Драже Михаиловића, затим преко Мачека иако је ово настојање било пропраћено игром у циљу дискредитације Михаиловића у којој су учествовали и Степинац и Шубашић. Тито је уз помоћ Стаљина повлачио потезе у циљу спашавања Хрвата преко његове линије, а она је у суштини значила употребу српске борбе и српске револуције. Бићанић се појављује на овом раскршћу заједно са Југословенским новинарским клубом о коме је говорио Бјелица, удружењем које је играло различите улоге. Бићанић је једна од Титових „трансмисија“ хрватског прелажења на страну побједника.

И, на крају неколико ријечи о квислинштву. Остајем при већ изреченом ставу, да је овај појмовни израз код нас, нажалост, пореметио суштину. Узгредно помињање експертиза за канадско Министарство правосуђа било је само један примјер који илуструје утицаје титоистичког наслеђа, у све свјетске канцеларије. Канадско правосуђе је само цитирало оно што смо ми под притиском или у стању идеолошке индоктринације били уградили у међународну јавност.

ШПИРО ЛАГАТОР

Друг Радоје Пајовић јуче је узео ријеч у вези мог саопштења, у којему сам навео да је кроз разне квислиншке јединице на данашњем простору Црне Горе, у време 1941–1945. год. прошло око 50.000. То Пајовић негира, наводећи да тај број може бити нешто већи од 30.000, и то 25.000 четника и 5.000 националиста. Број четника који је наведен не негирам, иако је он већи од 25.000, али да је кроз јединице националиста прошло 5.000, сигурно нисам могао прихватити, јер је тај број неколико пута већи.

У свом саопштењу сам навео један број квислиншких јединица, чије бројно стање прелази и 50.000 и за сваку јединицу сам навео извор података. Посебно треба истаћи, када је реч о броју и јачини четничких јединица, да су четнички команданти у својим извештајима наводили бројно стање својих јединица, према направљеним списковима, у којима су уводили сво људство способно за војску. Међутим, добар део уведених у спискове нису учествовали ни у каквим операцијама. Не упуштајући се ни у какву полемику, навешћу само неколико података:

Јула 1941, на терену општине Плав и Гусиње, под оружјем је било више од 1.500, а почетком 1943. само на територији Гусињске општине има 8 наоружаних чета-батаљона. Нароужање: 2 митраљеза, 18 пушко-митраљеза, 1 топ, 300 италијанских и 450 југословенских пушака.¹

На територији Шестана и Крајине, 11. јануара 1944. има 3.800 под оружјем.²

Барски батаљон милиције, јуна 1944. има 6 чета са 1.342 лица.³

Црмнички батаљон, 11. фебруара 1944. има 1.100 лица.⁴

Марта 1942. године, у Кучима има 1.600 под оружјем.⁵

У срезу Никшићком прошло је кроз квислиншке јединице око 5.000.⁶

Зетски четнички корпус, 26. маја 1944. г. броји 5.690 четника.⁷

Лимско-санџачки четнички одред 1942. г. броји 16.866 официра и војника, а марта 1943. г. има 15.185 лица.⁸

Априла 1942. г. у срезу Даниловградском има 3.200 лица под оружјем.⁹

Бококторски срез имао је корпус четника, жандармеријски батаљон, милицију, а у Грбљу је било 1.515 уписаних националиста, сврстаних уз 20 вода са 5 чета.¹⁰

Ако овоме додамо више хиљада лица прошлих кроз квислиншке јединице – националисте Катунске и Ријечке нахије и бројне друге јединице: жандармерију, милицију, балисте, вулнетаре, полицију итд. Сваки коментар је сувишан. Ово је само један број од наведених у мојем саопштењу.

¹ Архив Војно-историјског института Београд, к. 149, бр. рег. 5/8 и к. 146 рег. бр. 2/17, у даљем тексту АВИИ, К.Д.

² АВИИ к. 134, рег. бр. 5/8

³ АВИИ к. 141, рег. бр. 7/4

⁴ АВИИ к. 135, рег. бр. 35/1

⁵ АВИИ к. 133, рег. бр. 15/4

⁶ *Педесетгодишњица СКЈ 1919–1960*, прилог Гојка Килибарде, Никшић 1969, и Милија Станишић, *Токови Револуције у Црној Гори*, књ. II, Никшић 1948, стр. 79.

⁷ АВИИ к. 148, рег. бр. 48/4

⁸ АВИИ к. 132, рег. бр. 37/2.

⁹ АВИИ к. 133, рег. бр. 15/4

¹⁰ АВИИ к. 135, рег. бр. 7/2–1

Била је јуче једна полемика да су главнину НОВЈ при крају рата сачињавали домобрани. Мислим да је у редовима НОВ и ПО Југославије од 1941–1945. било мање Хрвата него Срба. Поред тога, зна се да је Врховни штаб НОВ и ПОЈ после капитулације Италије, упутио више позива свим онима који су се затекли у квислиншким јединицама, да пређу у НОВЈ. Чак је официрима и подофицирима наредбом од 12. септембра 1944. загарантован чин који су имали.

Тим позивима су се масовно одазвали Срби и Црногорци, па је у 12 црногорских бригада био велики број бораца који су ступили из колаборантских и квислиншких редова. Многи су јуначки погинули, а многи су постали и старешине у НОВЈ. Такви се могу сматрати патриотима.

БОРАН ЛАКИЋ

Колега Шпиро Лагатор и ја смо од синоћ били најављени, али смо из одређених разлога завршили дискусију да бисмо стигли да обавимо и неке друге послове. Ја бих имао два или три питања. Прво, питање о федерализму. О федерализму бих говорио са становишта општег а не посебног, јер бих хтио да будем што објективнији. Кад кажем посебног онда то може да буде регионални, може да буде национални, може да буде територијални. Говорим са становишта општег, условно речено југословенског. Послије централистички организоване Југославије која је живјела 20-так година, имали смо федеративно организовану Југославију која је живјела двоструко више. Да су били дефекти у федеративном уређењу Југославије сумњам да би толико живјела. Сваки се модел сам од себе излиже као што се сапун од дуже употребе излиже, ал то не значи да тај сапун није био користан. Према томе и федералистички систем има свој вијек трајања. Ако смо сад свјedoци да тај федералистички систем не функционише, значи да треба да налазимо нови. Кад је ријеч о авнојевском федерализму, он није конципиран по националном него по територијалном основу и отуда ми имамо више република него што смо имали нација. Говорим о ратном периоду. Даље, камен спотицања југословенског федерализма у рату била је Босна и Херцеговина. Да не експлицирам овдје како се дошло до тога да она буде република, али нађено је рјешење за Босну и Херцеговину које нажалост у садашњој ситуацији ми не можемо да нађемо и то питање се рјешава ратом. Све ово што причамо о том федерализму то имамо у историографији, према томе нема ништа ново овдје речено.

Друго питање тиче се онога што се сад дешава у Југославији. Југославија је по мени разбијена држава, а то значи она је разбијена снагом спољних фактора и да је то одлучујући фактор. Међутим, мислим да је наше самоуправљање учинило дефектним нашу свијест и ми мислимо да се читав свијет окреће од Југославије а не да је Југославија

дио тих процеса који захватају свијет. Ако тако приступимо схватићемо да је могла бити ова или она гарнитура, Југославија би опет завршила судбином каквом је завршила. Прије десет година или можда више проф. Екмечић визионарски је рекао: Југославију је створила Европа јер јој је требала Југославија. Југославију ће разбити Европа онда када јој не буде више требала. Вјерујем да проф. Екмечић тада није ни у сну мислио да ће доћи до овога до чега је дошло, али видите Европа је ту одлучујућа.

На ову другу тему написано је пуно књига 20–30, можда и 40 књига, студија, докумената, сјећања, мислим да то морамо користити кад расправљамо о овим питањима. И треће, тиче се терминологије, грађански рат, издајници итд. Јуче смо овдје чули интересантних неколико података. Забиљежио сам да су четници побили више партизана него окупатори, да су четници имали 80% затвора у Југославији, Шта то говори? То говори да је у Југославији 1941. и 42. и 45. године био грађански рат. Ако је био грађански рат, поставља се питање можемо ли говорити о издајницима и кога су ти издајници издали.

МИЛОШ ХАМОВИЋ

Чини ми се да смо се на овом симпозијуму бавили само првим дјелом питања, односно Другим свјетским ратом, а на друго питање: 50 година касније, одговорили смо углавном ћутањем. То је био мук. Не знам да ли сам у праву, али ја сам схватио да је организатор овог научног скупа желио да анс подстакне и инспирише не само да у ретроспективи посматрамо Други свјетски рат на нашем простору са дистанце од пола вијека, него да се бавимо и актуелним проблемима историографије, односно ововременим ратом. Наравно, тај рат који се сада збива на просторима Босне и Херцеговине и Хрватске још траје, али мултидисциплинарним методама, историографским и социолошким посматрањем процеса док је још у току, уживо („*in vivo*“), како то кажу социолози, можемо да постигнемо знатне резултате који нам у каснијем истраживању ових збивања могу да буду од велике користи.

Под актуелним историографским истраживањем подразумјевам расветљавање геноцида над српским народом, а прије свега прикупљање података о жртвама које су тако евидентне и које су толико бројне. Иначе, ако пропустимо прилику да благовремено интервенишемо као историчари, а чини ми се да смо били пасивни код истраживања жртава у овом рату, догодиће нам се исти историографски промашај као и код утврђивања броја жртава из Другог свјетског рата. Наиме, многи подаци о броју жртава из прошлог рата, које и данас званично саопштавамо, новим истраживањима стављени су под знак питања, а неки ће ван сумње бити оспорени. Ако историографија и данас остане индолентна, односно ако не актуелизира проблем истраживања жртава из овог рата, може нам

се поново догодити да након неких пола вјека опет немамо ни за овај, као ни за Други свјетски рат, вјеродостојне цифарске податке о страдању сопственог народа и да се питамо да ли смо каснили у интервенцији и у покушају да нека збивања благовремено пратимо.

У вријеме када нам се догађа сурови геноцид, на овом научном скупу било је само пет учесника (од укупно 98) који су ту тему директно обрађивали у својим прилозима, па и то углавном о злочинима који су почињени у Другом свјетском рату. Нажалост, овдје нису били присутни асови који се баве том проблематиком као што су др Смиља Аврамов и др Милан Булајић, који је требало да буде присутан на овом симпозијуму не само ради књига које је написао, а које се искључиво односе на геноцид из прошлог и овог рата, него и због тога што руководи Музејом жртава геноцида, дакле једном установом која се званично бави геноцидом, у вријеме када се он на тако драстичан и суров начин догађа пред нашим очима.

НОВАК РАЖНАТОВИЋ

Ја се нијесам бавио НОБ-ом, али износим само нека сјећања. На дан Светога Василија Острошкога 1969. овдје онај главни газда рекао је шта ће Матица хрватска у Војводини, односно шта ће Матица српска у Хрватској, ко је њих тамо звао итд. То је била јасна порука, нема ван граница републике никаквог повезивања наших народа итд. То је тако све ишло до овога што нас је данас снашло. Друго, пратио сам гледајући часописе историографију хрватску, српску итд. Хрватски историчар ако је нека јединица из Хрватске у акцији, или прескаче или уопште не помиње погроме над становништвом или ако их помене ако не може каже за четнике на примјер, вршили су покољ хрватског и муслиманског становништва, а на другој страни, кад је у питању српско становништво, вршени су погроми над мјесним становништвом, дакле безлично. Наши су историчари примјећивали такав став хрватских историчара, нико им никада ништа није приговорио. Дакле, били смо врло привржени братству-јединству итд. и видимо на што је све изашло. О нашим квислинзима црногорским – кад је италијанска окупација замијењена немачком, Њемци су преко привржених људи донијели као летак, на свим конференцијама сеоским се о томе расправљало, у три тачке. Ја сам двије запамтио. Једна је борба против комунизма, друга броба за своју отаџбину, а трећа не знам. Свако је то морао потписати. Ко потпише добије потврду да је потписао, а ко не потпише тај је подвргаван свакој рацији и могао је да буде интерниран, послат да чисти снијег итд. Ја сам једном био интерниран. Током љета 1944. велики број отишао је у партизане у Ловћенски одред, као импровизовани логор одакле се ишло у бригаде у допуну. Ја сам се нашао 12. септембра 1944. у трећој допуни случајно у штаб као стражар. Приметио

ме комесар и тако ме опоменуо, познавао ме прије, и ја сам пошао. Нас 173 смо кренули из Ђиновића, на Биоче смо се пробудили 83. Остали су сви побјегли кућама, само да не би ишли у бригаде, јер у бригади се гине. Дакле, карактеристике како се послје радило и гинуло и колико је жертава од тих времена до краја рата. Три пут или бар 50% више него за цијело вријеме до тога времена. То је питање вођења карактеристика; партија је водила карактеристике. У књизи Бранка Петрановића пише да је то најсрамотнија работа у томе покрету, комунистичком. Ја се са тим слажем, али нијесам никад чуо ни прочитао да је један историчар узео карактеристике као подлогу за некакви истраживачки рад или анализу из етике, антропологије, социологије, историје итд. То је нека врста табу теме или нешто што подразумијева да није потребно узимати у обзир. Могли би о тим карактеристикама и с друге стране попричати. Ја бих подсјетио на поштованог оца Димитрија Калезића у оном подручју мисли гдје би ми могли наћи лијека или у Достојевском, зато што се такав однос има међу људима. У покрету који је претендовао да буде нека конституција општег добра за цијело човјечанство, човјечење, а видимо шта се радило, шта су те карактеристике значиле на том правцу. То је било обешчовјечење човјека.

ПЕТАР КАЧАВЕНДА

Поштовано Председништво, драге колеге, пријатељи,

Дозволите да кажем неколико речи. Ми се налазимо на врло значајном научном скупу у организацији две академије наука и две угледне научне институције. Као што сте чули поднети су претходних дана бројни и разноврсни реферати, које смо са пажњом слушали и на свој начин доживљавали. Желим да кажем да је историографија после Другог светског рата, без обзира шта ко мислио о њој, достигла одређен ниво у квантитету и квалитету и тај ниво мора да се уважава. Према томе сва нова истраживања и сазнања треба да потврде та достигнућа историографије или да их коригују, зависно од нових докумената и њихових тумачења, која треба да буду објективна без утицаја идеолошко-политичког опредељења аутора. Не би требало да дозволимо да све оно што је до сада урађено и у шта је уложен велики труд и знање да се олако ниподаштава и анулира. Молим вас, колико је мени познато у историографији претходне Југославије и сад ове смањене постигнути су изванредни резултати, објављени су разноврсни и објективни радови и значајна дела на разне теме из историје Југославије 1941–1945, која ће одолети свим нацртајима на историјску истину. Дела професионалних историчара рађена су методологијом историјске науке, а у многим уграђена су сазнања из домаћих архивских фондова и одговарајућих установа великих европских центара. Према томе тај велики труд и значајна достигнућа историогра-

фије Југославије после Другог светског рата не могу се лако вербално без чврстих доказа, ниподаштавати, анулирати и проглашавати необјективном и једноумном, што се чини у ово време страначке острашћености и еуфорије када се неки догађаји користе у дневнополитичке сврхе. Такав однос према нашој блиској прошлости чини велику штету историјској науци.

Дозволите ми да на крају дискусије кажем још само неколико речи о догађајима кратког и дугог трајања. Догађај кратког трајања и његове последице лакше се сагледа и оцени. Међутим, када се ради о догађају дугог трајања веома је тешко предвидети и оценити његове резултате и последице. Један од таквих догађаја је и споразум Цветковић–Мачек из 1939. године. Неко је на овом скупу тај догађај оценио као догађај који је спасао Југославију. Ја мислим да тај догађај није спасао Југославију, него да је он означио почетак разбијања Југославије. Сви крајеви који су овим споразумом дати Хрватској бановини у време разбијања Југославије припали су Хрватској. Познато је да су тим споразумом у састав Хрватске бановине ушла селдећа места и територије: Дубровник који је био у Зетској бановини, Превлака, Илок, Мостар, Вуковар и северна Босна (Посавина). Све је то припало Туђмановој Хрватској њиховом успешном сецесијом и протеривањем српског народа са њихових вековних огњишта. Споразум Цветковић–Мачек у Хрватској је примљен са прикривеним одушевљењем и сматран је огромним кораком ка коначном стварању Независне Државе Хрватске, што је и постигнуто у грађанско-верском рату 1991–1995. године уз помоћ Немачке, Ватикана, САД и других, који су веома брзо признали отцепљење Хрватске од Југославије, у чијем саставу је била преко 70 година.

НОВИЦА ВОЈИНОВИЋ

Ранко Кончар говорио је да ми не разумијемо ништа, ми не знамо узроке ни пропасти прве ни пропасти друге Југославије. Па зашто смо онда дошли овдје? Ако се историчари одричу обавезе да кажу о узроцима пропасти оне и ове Југославије и узроцима данашње наше пропасти, онда молим вас одложите. У једном чланку написао сам узмите тракторе па производите кромпир да има наш народ неке користи од историчара, а не да кажу да њима није ништа у надлежности да кажу свом народу него да чекају 200 година историјску дистанцу, кад нас нестане. Нестала је Крајина, никад је више неће бити, Херцеговина је нестала никад је више неће бити. Хоћемо ли чекати историјску дистанцу наредних сто година да видимо шта ће бити са нама? Др Храбак – федерација, или контрафедерација је перспектива Балкана, ми се наравно дијелимо на оне које у нешто вјерују и оне који не вјерују. Нажалост, Балкан је читав толико отрован људском националном и вјерско-националном полариза-

цијом, да ће још наредних сто година бити основа поларизације свих наших народа и народности. Зечевићу захваљујем што је рекао да онај ко не разумије утицај Ватикана, католицизма, религије, он не разумије нашу историју. Федерализам у Југославији био је онакав какав је хтио Јосип Броз. Он је имао личну диктатуру, апсолутну власт, то је био тоталитарни и полицијски политички систем. Он је могао да од Југославије прави и монархију и републику, могао је да нас продаје на пијаци. Немојте говорити о федерализму у Југославији као науци. То је Брозов концепт и Кардељев, могао је да укине скупштину и шта год хоће. О реферату Шуковића и Мила Марковића: Шуковићев реферат личи на реферат на Социјалистичком савезу прије пола вијека, а Милов је реферат са СУБНОР-а ad litteram.

ПАВЛЕ РАДУСИНОВИЋ

Нека ми прије свега буде дозвољено да кажем нешто што ми се чини да ваља рећи о једној синтези или у резимеу овог тродневног рада, коме ја нисам додуше цјеловито присуствовао и уз један мали помак што се мене тиче нека се третирам као гост овога скупа јер нисам прави историчар иако се историографијом бавим. Ваља рећи слѣдеће по моме: прије свега као општу и начелну ограду из *Cirkus Diciosis*-а који је страшним политичким спреговима био компонован и формиран деценијама очигледно није баш тако лако ићи у ону спиралу која бежи ка пуној истини и самим тим пуној правди. Ја сам био пресрећан кад сам послѣје многих догодовштина тешких око мене и моје породице негдје 1990. године у оном тренутку кад сам почео да примам нека признања у Београду, па једно у Русији, да кажем једну мисао која је лозинка а не мисао. Нека истина и правда и само истина и правда буду бог слободног човјека. Дубоко осјећам а од оних сам који тврди да се ништа велико у свијету није постигло без емоција које прво отварају просторе, а онда се иде на изучавање. То је уосталом и мисао великих људи, према томе, кад кажем осјећам онда то узимам као оно гесло које је веома значајно у руковођењу и побуђивању људи на било коју акцију а нарочито на акцију која се зове наука. Рекао сам то недавно да је моја представа о југословенској историографији оптерећена једним мојим виђењем. Наиме, југословенска историографија нема изузев часних изузетака великих или приближно великих глобалиста који су указивали на опште одреднице. Они су... у новије вријеме и потпуно је јасно зашто их није могло бити у оном политичком рову у коме смо неколико деценија живјели. И тек кад су се глобалисти појавили почело је ширење или отварање прозора да би истина ушла на шира врата и била утемељенија. Шта је Исток и Запад послѣје Другог свјетског рата, где су координате, шта су несврстани који се умећу између блокова и на чему почива равнотежа свјетска у тој мјери и први пут на социјалној основи? Све су империје прошле, јавља се нови фе-

номен. Два социјална друштвено-политичка система су на нашој планети. Ја сам човјек који предаје глобус и у том правцу професионално уносим ту категорију размишљања и разумије се подводим је под онај категоријално универзални систем. Ако је човјек њима овладао, овладао је истовремено реалним основама да се бори за истину и да казује истину. И сада једну нашу несрећну магистралу на прескоке да назначим. У Пролетеру 1928. године нико други него један од најумнијих и најчеститијих интелектуалаца што смо га имали Август Цесарец који је три пута прије рата био у земљи која се рађала, а била је то земља Совјета, казао је следеће: „Ако се онај амбициозни и полуписмени металац домогне власти сви ћемо то добро запамтити“.

Обистинило се оно што је рекао Цесарец. Изабрали смо га на партијској конференцији у Загребу. Хиљаду деветсто четрдесет прва – плина и осека. Није расвијетљена до краја или није бар категорично отворено казана. Плина је најприје се казало партија позвала на устанак. У мојој је кући било патриота и младих комуниста. Никада она није добила никакав проглас КПЈ, али је устала сва. Према томе, патриотски чинилац био је увек на неки начин потцењиван да би се истицало оно друго доктринарно питање. То је имало свога утицаја али је био повријеђен овај мој црногорски народ. Да би се послјије објаснила осјека која је настала ја сам лансирао један израз и поновићу га овдје, јамарење, најстрашнија ствар која се у моралном бићу могла народу догодити. Јамарење, Турци нијесу радили. Нико није радио у прошлости мога народа. Зашто се то радило ако се радило у име велике слободарске идеје и шта је последица тога? Од плиме ка осеци и то каквој осеци. Испоставља се за једно универзално гледиште да је мој црногорски народ те године био издајнички народ, тај народ који је извршио истрагу потурица, тај народ који се пет вјекова бори, зна се у име чега. Ако она кола из Горског вијенца удаљите гдје се пева о Косову, косовској освети и српству онда ћете ви од Горског вијенца добити камен и драчу. Кола народна то је наша светиња, и та кола народу су требала да играју и 1941. и кроз читаву борбу. Ко је то знао да осјети, али је чињеница тим питањем сам се непосредно бавио преко пријатеља из најужег круга водеће личности. Та личност никада у животу није прочитала ни Његоша, ни Вука, ни Марка Миљанова. Није можда дата пуна оцјена о томе шта је пљеваљска несрећа. Пребачена је Арсу Јовановићу, али Арсо Јовановић никада није скинут са положаја начелника генералштаба. Нијесу расветљена сва питања разговора са Черчиллом. Одлазећи за Русију имам могућности понекад да видим и нека документа. Рекао је Иван Милутиновић, Јосипу Броз у разговору у Напуљу разговараћемо кад се вратимо из Москве. Није се вратио. Сремски фронт – ту смо на прагу побједи, ту је наша братска армија итд. идемо ка Берлину. Шта се ту догађа? Најважније питање послјије рата код нас су биле поларизација Југославије 1948. Дубоко хоћу да то вјерујем, немам кад да то елаборирам, али да смо имали свијест српског народног трбуна и вође нико не би заложиио такву страшну жртву 1948. години као што је учинио тај непоменик.

МИЛАН ТЕРЗИЋ

Поштоване колеге, ја ћу са становишта својих сазнања размишљати о неким питањима у контексту у коме сам био поменут од господина Ђуретића.

Ако говоримо у широким луковима излажемо се опасности при пре-мошћавању већих оквира временских распона, јер се одређене чињенице могу, али и не морају уклапати у тај контекст. Мишљења сам да историјска наука – да би донела судове који ће остати као резултат научних истраживања – треба да даје детаље који ће се касније уклапати у неки шири мозаик, са којим се добија веродостојна слика онога што је било. То је једно гледиште.

Цела расправа генерално гледано – по мом мишљењу, своди се на два основна фактора српског оквира, пре свега једног комунистичког – интернационалног и другог националног – четничког. У свему томе заборава се хрватска страна и њен однос у тој ситуацији 1943–1944. године, са чиме се бавио Љубо Бобан. У једном документу из 1943. године који је прослеђен члановима ХСС-а (Хрватска сељачка странка) – у име рационалног приступа (друго је то што је до тада било у Југославији), наводи се да постоје две одреднице (међународног оквира) према којима се води политика. Прва: ко побеђује у рату; друга: у чију се интересну сферу улази након завршетка рата, а трећа је она унутрашња компонента која је у зависности од претходне две. Према томе то је један реалистички приступ.

Поменуо бих господина Нешовића и његово излагање о отварању другог фронта. То су чињенице које решавају југословенску ситуацију. Није дилема да ли Черчил воли више Тита него Дражу (Михаиловића), већ то налаже ситуација – долазак трупа маршала Толбухина из Украјине и приближавање балканском југословенском ратишту. Британци играју на карту Тита, што се може гледати са становишта сусрета Тито–Черчил 1944. године. Поновни сусрет марта 1953. године – остварен је непосредно након Стаљинове смрти, о чему пише Бранко Петрановић. Тако се показало да је британско улагање на Тита имало одређеног успеха након 1948. године и Титовог сукоба са Стаљином.

БОГУМИЛ ХРАБАК

Колега ме мало час поменуо као да ја не схватам неке ствари у вези са федерализмом. Шта хоћете?... Хоћете и даље нациократско клање по Балкану. Па ми смо данас у федерацији која је више конфедерација него федерација. Зашто хоћемо да Црногорце натерамо да су апсолутно Срби ако један део њих жели да буду Црногорци? Национално питање је увек питање субјективног а не објективног. Црногорци су објективно

Срби; као *народ* (етнос) не постоји црногорски народ. Постоји црногорска *нација* која је настала у одређеном времену од српске основе, а то не значи да данас морамо све да натерамо у централистички режим којим би управљао Београд, или Приштина, или можда Цетиње. Према томе ми живимо у федерацији и мислим да ћемо и касније живети у федерацији. Мало час кад смо излазили на паузу сусрео ме је академик из Бугарске и сложио се са мојом последњом реченицом да је заиста проблем Балкана да се конфедерира јер ће нам људи као што су Туђман и други преко Американаца диктирати сваког дана. Према томе наш излаз није да се даље кољемо него да се удружимо у федерацију и конфедерације. На нашим теренима федерација није постала са Титом. Код нас се о федерацији односно конфедерацији балканских народа говори од четрдесетих година 19. века. Само то треба знати.

